

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

TƏRLAN PAŞA oğlu MƏLİKOV

“ƏRƏB DİLİNDƏ NEOLOGİZMLƏR”

5713.01–Sami dilləri

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2018

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti Şərqsünəşliq fakültəsinin Ərəb filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Vasim Məmmədəli oğlu Məmmədəliyev**
akademik

Əl-Abbasi Xeyri Nəşət
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponətlər: **İdris Əziz oğlu Abbasov**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Laura Məlik qızı Orucova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı müəssisə: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutu, Ərəbdilli əlyazmalar şöbəsi

Müdafiə “___” _____ 2018-ci il tarixdə saat _____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent :

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Məlumdur ki, XXI əsrdən etibarən dünya əhalisinin əksəriyyəti sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçid etmişdir. Sənaye cəmiyyəti maddi sərvətlərin, əsasən təbii resursların hasilatı və emalı, həmçinin sənaye məhsulları hesabına formalaşan bir cəmiyyət hesab olunur-dusa, informasiya cəmiyyəti informasiya biliklərinin əsas maddi sərvətə çevrildiyi cəmiyyətdir. Kompüter və internetin meydana gəlməsi ilə sivilizasiya tarixində baş verən informasiya inqilabı bu cəmiyyət üçün xarakterik bir hadisədir. Bütün bu informasiya inqilabları nəticəsində elmin və yeni texnologiyaların sürətli inkişafı səbəbi ilə bir çox dillərdə informatika, texnologiya, kompüter elmləri və s. sahələrə dair yeni-yeni sözlər əmələ gəlməyə başlamışdır. Beləliklə, iqtisadi-siyasi və mədəni həyatda baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq insanların yeni anlayışları ifadə etmək üçün yeni sözlər yaratmaq zərurəti onların dilində neologizmlərin meydana gəlməsi üçün əsas səbəb olmuşdur.

Müasir dövrdə ərəblər elmi-texniki inkişaf nəticəsində təhsildən siyasətə qədər hər sahədə yeni söz və anlayışların yaradılması zərurətini hiss etmişlər və bu istiqamətdə ərəb dilçiləri bir sıra tədqiqat işləri həyata keçirmişlər. Ərəb leksikoqrafları ayrı-ayrı neologizmləri lüğətlərdə qeyd etsələr də, ərəb dilçiliyində neologizmlər müstəqil elm statusu əldə etməmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif ərəb ölkələrində müasir ərəb dilinin bir çox problemlərinə dair tədqiqat işləri aparılmaqdadır. Bu istiqamətdə Ərəb Dövlətləri Birliyinin səyi ilə Mərakeşdə nəşr olunan “Lisanul Arab” jurnalının, Misir Dil Akademiyasının fəaliyyətini xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

Ərəb dilinin özünəməxsus qrammatik qayda-qanunları və söz quruluşu onu digər dillərdən fərqləndirən bir xüsusiyyətdir. Lakin ədəbi dildə alınma sözlərin sayı artdıqca bu qrammatik qaydalar zərər görməkdədir. Halbuki, dil millətin ortağ məhsulu olduğu üçün millidir. Bu səbəbdən dilə yerli-yersiz alınma sözlərin sürətli axını milli dəyərlərə təcavüz etmə dərəcəsinə gəlib çıxmaqdadır. XIX əsrdən etibarən ərəb dövlətlərindən qərbə, xüsusən İngiltərə və Fransaya göndərilən tələbələr vasitəsilə Qərb düşüncə və dəyərlərinin ərəb dünyasına keçməsi prosesi başlamışdır. Bu səbəbdən müasir ərəb dilinə daxil olan sözlərin böyük əksəriyyəti ingilis və fransız dilindən keçmişdir. Ərəb dilində bir çox alınma sözlərin ingilis və fransız sözlərindən ibarət olmasının digər bir səbəbi mövcud ərəb ölkələrində ərəb dili ilə yanaşı fransız və ya ingilis dillərinin rəsmi dövlət dili statusuna malik olmasıdır. Bundan başqa ingilis dilinin dünya dilləri üzərindəki hegemonluğu ərəb mühitindən də yan keçmədi. Bir sıra ərəb

ölkələri beynəlxalq səviyyədə diplomatik münasibətlər qurmaq üçün ingilis dilinə xüsusi diqqət ayırdılar. Habelə, Avropanın elmi və mədəni əsərləri ərəb dilinə tərcümə edilməklə bir sıra terminlər, o cümlədən neologizmlər ərəb dilində də təzahür etməyə başladı. İngilis və fransızların apardıqları dil siyasətinin bir səmərəsidir ki, bu gün bəzi avropameyilli ərəb ailələri fransız və ya ingiliscə ünsiyyətə böyük üstünlük verirlər. Bu da mexaniki olaraq dilə ingilis və fransız sözlərinin axışmasına gətirib çıxarır.

Hal-hazırda ərəb dilçiliyində neologizmlərin nə olduğunu, onun alınma söz və terminlərdən hansı əlamətlərinə görə fərqləndiyini, onun hansı söz kateqoriyalarını əhatə etdiyini izah etmək üçün nəzəri mülahizələr tapmaq çətinidir. Ümumi olaraq müasir ərəb dilçiliyində neologizm məsələsi üzərində dilçilərin fərqli baxışı olması səbəbindən onları iki qrupa ayırmaq mümkündür. Birinci qrup alimlər iddia edirlər ki, ərəb dilinin bütün qrammatik məsələləri orta əsr qrammatikləri tərəfindən işlənib hazırlandığı üçün onlar öz sələflərinin yazdıqlarının şərhində fəaliyyət göstərirlər. Onlar dilə əcnəbi sözlərin ərəbləşdirilmədən, yəni ərəb dilinin qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırılmadan keçməsinin tamamilə əleyhinədirlər. İkinci qrup alimlər isə ərəb dili ilə digər dillərin qarşılıqlı əlaqəsini tədqiq edir, dilə əcnəbi dildən daxil olan bəzi sözlərin olduğu kimi qala bilməsinin mümkünlüyünü vurğulayırlar.

Mövzunun aktuallığı. Müasir ərəb dili müəyyən inkişaf mərhələlərindən keçərək, bir sıra tarixi, siyasi, iqtisadi, ictimai və s. təsirlərə məruz qalaraq mövcud vəziyyətə gəlib çatmışdır. Bu səbəbdən dilin lüğət tərkibinin tədqiq edilməsi ərəb dilinin hal-hazırkı inkişaf prosesinin öyrənilməsinə xidmət edir. Dilin lüğət tərkibinin ən yeni leksikasını neologizmlər təşkil edir. Neologizmlər dildə mövcud sözlərin yeni məna və yeni forma əldə etməsi ilə yarandığı kimi, bəzi xarici dillərdən təsirlənərək yeni alınma sözlər formasında da təzahür edə bilər. Təbii ki, bu zaman dildə müəyyən qanunauyğunluqlar gözlənilməlidir. Buna görə də neologizmlər mövzusunun aktuallığını əsaslandırmaq üçün dildaxili və dilxarici amillərlə yaranmış yeniliyin düzgün istiqamətləndirilməsidir. Beləliklə, istər dilin daxili ehtiyatı hesabına istərsə də, əcnəbi dillərin təsiri ilə dilə daxil olmuş termin və alınma sözlər hesabına ərəb dilinin leksikasında baş vermiş proseslərə diqqət yetirsək görərik ki, onların qrammatik qaydaları ilə müəyyən nizama salınması məhz dilçilərin üzərinə düşür.

Son illər kütləvi informasiya vasitələri, mətbuat və söz azadlığı kimi global proseslər ərəb dilinə də öz təsirini göstərmişdir. Digər tərəfdən texnologiya və müxtəlif elm sahələrinin inkişafı yeni söz və söz birləşmələrinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Dildə yeni söz və ifadələr yaranır, mövcud sözlər yeni birləşmələr daxilində məna dəyişikliklərinə

məruz qalır, bəzi sözlər isə öz əvvəlki mənasına qayıdır. Xüsusən XXI əsrdən başlayaraq dünya dövlətləri arasında formalaşmış olan beynəlxalq münasibətlər böyük dəyişikliklər dövrünü yaşayır. Misal üçün, Ərəb ölkələrində sosial şəbəkələrin rolu sayəsində gerçəkləşmiş “ərəb baharı” prosesi dünyanın geosiyasi mənzərəsinin dəyişməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməklə yanaşı ərəblərin ictimai-siyasi həyatında mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Bu dəyişikliklər birbaşa və ya dolayısıyla dildə öz əksini tapmış oldu. Təbii ki, dilin bütün sahələri eyni dərəcədə formalaşmır. Dilin lüğət tərkibi isə daim yenilənir, zənginləşir və dəyişir. Dildə neologizm hesab olunan sözlərin müəyyən qismi bir müddət sonra dilin aktiv hissəsinə, digər bir qismi isə dilin passiv bazasına keçərək öz neologizmliyini itirmiş olur.

Məlumdur ki, ərəb dilinin lüğət tərkibində fəal işlənən sözlər ədəbi dilin sözləri olmaqla yanaşı, ərəblərin geniş surətdə işlətdiyi canlı danışıq dili hesab olunan ləhcələrdən də ibarət ola bilər¹. Bu danışıq dilində yeni sözlərlə yanaşı heç bir qrammatik əsası olmayan yerli-yersiz əcnəbi mənşəli sözlər də işlədilir. Dilə daxil olan neologizmlərin dildə işlənmə dərəcəsini, alınma sözlərin ərəbcə qarşılığının dildə uğurla işlədilməsini təmin etmək məhz dilçilərin üzərinə düşür. Lakin, dilə zorla yeridilən qondarma sözlərin işləkliyinin qarşısını almaqda danışıq dili üçün böyük təbliğat vasitəsi olan televiziyanın böyük bir məsuliyyəti vardır. Müasir ərəb dilinin qorunması naminə Ərəb Dövlətləri Liqasının dəstəyi ilə Mərakeşdə “Lisanul-Arab”² jurnalı dövrü olaraq nəşr edilməyə başlandı. Həqiqətən, bu jurnalda neologizmlərlə bağlı bir sıra görüşlər yer almış, yeni sözlərin ədəbi dildə rolu və yeri məsələsi tədqiq edilmişdir.

Hal-hazırda, ərəb dilində günbəgün artmaqda davam edən yeni anlayışları ifadə etmək üçün yeni sözlərin əldə edilməsinə ehtiyac yaranır. Bu səbəbdən, müasir ərəb dilçiliyində neologizm məsələlərinin ən aktual mövzusu ərəb dilində neologizmlərin meydana gəlmə üsulları hesab olunur. Çünki, müəyyən hadisələrlə əlaqədar olaraq əcnəbi sözlərin ərəb dilinə kortəbii şəkildə daxil olmasının qarşısını almaqdan ötrü yaranan yeni anlayışlara yeni ad vermək zərurəti ortaya çıxır. Bu zaman, yaradılan yeni sözlərin ərəb dili qrammatikasının daxili qayda-qanunlarına uyğun şəkildə həyata keçirilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Yeri gəldikdə, dilin məhdud imkanları çərçivəsində belə, davamlı şəkildə yeni termin və sözlərin ərəb dilinə axın etməsinə qarşı yeni sözyaratma üsulları inkişaf etdirilməlidir. Bu işdə əsas məsuliyyət bir çox ərəb ölkələrində fəaliyyət göstərən dil

¹ Musayeva K.R. Misir ləhcəsi, Bakı: Elm və təhsil, 2014, s.83

² مجلة لسان العرب، العدد: الرابع والعشرون (24)، الرباط – 1985، ص 322

qurumlarının üzərinə düşür. Məhz onların səyi nəticəsində, dildə الاشتقاق (sözün öz kökləri əsasında yaradılan söz), التوليد (yeni mənalı söz), تعريب (sözların ərəbləşdirilməsi), القلب (hecaların yerini dəyişdirməklə söz yaratma), النحت (söz və ya hecaları birləşdirməklə yaradılan sözlər) kimi üsullarla neologizmlərin əldə edilməsi çox məhsuldar şəkildə həyata keçməkdədir.¹

Dissertasiya işinin aktual məsələlərindən biri olan neologizmlərin meydana gəlmə üsulları dilin lüğət tərkibinin daim inkişaf edən tərəfidir. Yaranan neologizmlər gündən günə dəyişir, dildə öz yerini tutur və ifadə etdiyi mənalılar konkretləşir. Neologizmlər mövzusu söz yaradıcılığı ilə əlaqəli olduğundan bu barədə qeyd edilən bir çox qrammatik qaydaları neologizmlərə də şamil etmək mümkündür. Söz yaradıcılığı prosesində müəyyən forma və modellərin çoxluğu ərəb dilinin neologizm əldə edilməsində əlverişli bir dil olmasından xəbər verir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərəbşünasları və ərəb dili həvəskarları üçün ərəb dilində neologizmlər mövzusunun əhəmiyyətini və aktuallığını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Müasir dilin leksik və qrammatik problemləri, ərəb dilində mövcud sözlərin mənalılarının dəyişməsi və yenilənməsi ilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, ərəb dilinin öz daxili imkanları hesabına neologizmlərin meydana gəlmə üsulları, əcnəbi dillərə məxsus sözlərin ərəb dilinə daxil olma metodları, ərəb dilində uğurla işlənən son dövr neologizm nümunələrinin cümlə və söz birləşmələri tərkibində işlədilməsi, və s. kimi bir çox məsələlər ərəb dilini tədqiq və ya tədris edən istər dilçi, istərsə də müəllimlər üçün böyük maraq və əhəmiyyət kəsb edir. Mövzunun ərəbşünaslar üçün, maraq və əhəmiyyətindən çox lazımlılığını göz önünə gətirmək istərdik.

Son dövrlər Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi ərəb ölkələri ilə ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrinin genişlənməsi azərbaycanlılar arasında ərəb dilinə xüsusi maraq oyanmasına səbəb olmuşdur. Habelə, Respublikamızda keçirilən I Avropa Oyunları və IV İslam Həmrəylik Oyunları dünyanın bir çox millətlərinin, o cümlədən ərəblərin Azərbaycana axın etmələri ilə nəticələnmişdir. Xüsusən, turizm və ticarət sektorunda çalışan azərbaycanlıların ərəblərlə ünsiyyət qura bilməsi zərurətindən müasir ərəb dilini, o cümlədən ərəb dilində işlənən yeni sözlərdən ibarət neologizmləri öyrənmək istəyi müdafiəyə təqdim etdiyimiz dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını bir az daha şaxələndirir. Bir sözlə “Ərəb dilində neologizmlər” mövzusu əhatəliliyi baxımından, ərəb dilini öyrənən hər kəs

¹ Daşkiran Y. Arap dilinde terim sorunu / Dilbilimleri akademik araştırma dergisi, cilt 14, sayı 1, 2014, s.191-214

– ticarətçilər, tərcüməçilər, tələbələr, doktorantlar, müəllimlər, habelə ərəb dili ilə maraqlanan digər şəxslər üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ərəb dilində neologizmlər mövzusu ətrafında Azərbaycan ərəbşünaslığında V.M.Məmmədəliyev, M.A.Pənahi və X.N.Əl-Abbasinin bir sıra məqalələrini çıxarmaqla, bu mövzu ətrafında heç bir tədqiqat işi aparılmamışdır. Ümumiyyətlə dünya ərəbşünaslığında bu mövzu ətrafında bir çox müasir ərəb dilçiləri öz fikirlərini “Lisanul-Arab” kimi dövrü jurnallarda məqalə şəklində ifadə etmişlər. Lakin, onlar ərəb dilçiliyində neologizm problemindən söz açmaqla müəyyən təkliflər irəli sürsələr də, neologizmlərin meydana gəlmə üsulları barəsində nəzəri baxımdan kifayət qədər iş görməmişlər. Ərəb dilçilərinin neologizmlər barəsindəki görüşlərini ümumiləşdirsək, dr. Mahmud Fəhminin¹ ərəb dilində abbreviaturalar və onların transliterasiyasına, dr. Muhəmməd Rəşad Həməzəvinin² mətbu terminlərin ərəbləşdirilməsinə, Məhəmməd Həsən Əbdüləzizin³ termin probleminə, Məhəmməd Yunis Əbdul Səminin⁴ elektrotexnikada istifadə edilən terminlərə, dr. Atif Nasarın⁵ neft-qaz sənayesində işlənən sözlərə dair mülahizələrini, o cümlədən İbrahim əs-Səmərayini⁶, Sübhü əs-Salihini⁷, və s. qeyd etmək olar.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı neologizmlərin yaranma yollarını müəyyənləşdirmək, onların meydana gəlmə səbəbləri və neologizmlərin lüğəvi taleyidir. Tədqiqat işinin predmeti isə 1964-cü ildən bəri “Lisanul-Arab” jurnalının nömrələrində qeyd olunan neologizmlərdən nümunələr və müasir ərəb lüğətlərində göstərilən yeni sözlərdir. Dissertasiyada neologizmlərə dair verilmiş sözlərin böyük bir hissəsi həmin jurnalın ayrı ayrı nömrələrindən əxz edilmişdir. Habelə ayrı-ayrı dilçilərin görüşləri müqayisəli şəkildə şərh edilməklə yanaşı, ərəb dilində işlənməsi uğurlu ehtimal olunan yeni ifadələr təklif olunmuşdur.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. “Ərəb dilində neologizmlər” mövzusunda müdafiəyə təqdim etdiyimiz dissertasiya işində məqsəd ərəb dilində neologizmlərin meydana gəlmə yollarını araşdırmaqdan ibarətdir. Bununla, ərəb dilində neologizmlərin əldə edilmə üsullarını bütöv bir şəkildə əhatə edərək, bu mövzu ətrafındakı çatışmazlıqları aradan qaldırmaq qarşıya qoyduğumuz hədəflərdəndir. Buradakı başlıca məqsəd

¹ الاختصاصات الحديثة في وسائل الإعلام / بين الترجمة العربية / للأستاذ الدكتور محمود فهمي بيروت 2007

² مجلة لسان العرب، العدد: السابع والاربعون (47)، الرباط – ايار 1999، ص332

³ العربية الفصحى الحديثة – محمد حسن عبد العزيز، ص 145

⁴ مجلة لسان العرب، العدد: التاسع والاربعون (49)، الرباط – حزيران 2000، ص175

⁵ مجلة لسان العرب، العدد: الثاني والخمسون (52)، الرباط – كانون الأول 2001، ص208

⁶ ابراهيم السمراي، تطوّر اللغوي التاريخ، القاهرة، 1966، ص 264

⁷ صبحي الصالح، دراسات في فقه اللغة، الطبعة السادسة عشرة، بيروت – 2004، ص266

əsasən XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində siyasi, iqtisadi, ictimai, elmi-texniki və s. kimi dəyişikliklərdən sonra dildə baş verən hadisələri izləmək, ərəb dilinin qrammatik qayda qanunlarına tabe olan və dilin daxili imkanları hesabına yaranan yeni sözlərin işlənmə, habelə dildə mövcud sözlərin semantik mənasının genişlənmə xüsusiyyətlərini, əsasən ingilis, fransız dilləri vasitəsilə dünyanın bir sıra dillərindən yeni sözlərin alınma prosesini araşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə çata bilməyimizdən ötrü neologizmlərin təsnifatını verməklə, onların yaranması, tipləri və növləri haqqında şərhlər etmək, yeni alınma sözlərdən ibarət neologizmlərin ərəb dilinə daxil olması zamanı təsadüfi halların, subyektiv dilçilik görüşlərinin, qondarma və ya uydurma sözlərin mənimsənilməsinə tənqidi yanaşmaq kimi vəzifələri yerinə yetirmək labüddür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi, ərəb dövrü nəşriyyatında, xüsusən Ərəb dövlətləri Liqasının dəstəyi ilə çıxan “Lisanul-Arab” jurnalının müxtəlif nömrələrində ərəb dilində neologizmlərlə bağlı təqdim olunan dil materialını təhlil edərək, elmi səviyyədə tədqiq olunması ilə izah oluna bilər. Habelə, dünyanın siyasi arenasında və insanların həyatında son zamanlar baş verən hadisələrin dilin leksik vahidlərində öz əksini tapması meydana gələn dilçilik problemləri məsələsi ətrafında araşdırmaların aparılması dissertasiyanın elmi yeniliyindən xəbər verir. Azərbaycan ərəbsünaslığında bu mövzuya az toxunulsa da leksik-qrammatik yollarla meydana gələn neologizmlər mövzusu daim öz əhəmiyyətini və yeniliyini qorumaqdadır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində müdafiə üçün irəli sürülən əsas müddəalar aşağıdakı kimidir:

1. Tədqiqat işi müasir ərəb leksikoqrafiyasının inkişafını sistemli şəkildə araşdırılması prosesini izləməyə imkan verir, dilin lüğət tərkibinin ən yeni leksikası haqqında elmi və nəzəri təsəvvürləri genişləndirir.
2. Yeni texnologiyaların ixtirası, o cümlədən insanların həyatında baş verən müxtəlif dəyişikliklər nəticəsində əldə edilən neologizmləri dil daşıyıcılarının istifadə dairəsinə gətirilməsi dünyada baş verən dəyişikliklərlə tanış olan fərdin şəxsiyyətinin yeni bir cəmiyyətə uyğun olaraq sosiallaşmasının əsasını qoyur.
3. Televiziya və internet vasitəsilə ötürülən neologizmlərin adekvat qəbulu və tam dərk edilməsi linqvistik komponentlərdən başqa səs, görüntü və təsvir kimi ekstralingvistik komponentlərin nəzərə alınması hesabına baş tutur.
4. Alınma sözlərdən ibarət neologizmlərin ərəbcə qarşılığı dildə mövcud sözlərin yeni məna bildirməsi, dildə arxaizmə çevrilmiş

sözün ihya olması, dilin aktiv leksik vahidlərində müəyyən fonetik dəyişikliklər edilməsi, iki və daha artıq sözün birləşmə şəklində işlədilməsi vasitəsilə əldə edilir. Bu da əcnəbi dillərin vəsaiti hesabına meydana gələn neologizmlərin zaman keçdikcə ərəbcə ekvivalentinin əldə edilməsi ərəblərin öz dillərinə qarşı olduqca mühafizəkar olmasının göstəricisidir.

5. Ərəb dilində xarici dillərin vəsaiti hesabına əmələ gələn neologizmlər təkcə alınma sözlərdən deyil, həm də alınma şəkilçilərdən ibarət ola bilər. Belə ki, sözyaratma prosesində iştirak edən bəzi avropa dillərinə məxsus şəkilçilər də ərəb dilində müşahidə oluna bilər.

Tədqiqatın elmi nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin müddəaları ərəb dilində söz yaradıcılığı məsələlərinin öyrənilməsinə, müasir dövrdə ərəb dilinin xarici dillərdən təsirlənməsinin düzgün qiymətləndirilməsinə zəmin yaradır. Apardığımız araşdırma zamanı dilin öz bazası və xarici dillərin söz ehtiyatı hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi nəzəri cəhətdən əsaslandırılır. Dissertasiyanın nəticələrindən leksikologiya və ərəb terminologiyasına dair yazılacaq dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin hazırlanması, müasir lüğətlərin tərtibi zamanı faydalanmaq mümkündür. Ümumiyyətlə, leksikologiya və leksikoqrafiya sahələrinin tədrisində zəruri dərs vəsaiti kimi bu tədqiqata isnad etmək mümkündür.

Müasir ərəb dilində işlənən sözlərin ifadə etdiyi mənalarının dəyişməsi, yeni formalı və yeni məzmunlu sözlərin dildə istifadəsi, əcnəbi dillərdən ərəb dilinə yeni sözlərin daxil olması ilə dilin lüğət tərkibi zənginləşmişdir. Məhz bu səbəbdən ərəb dilinə maraq göstərən hər kəs – tərcüməçi, müəllim, tələbə, və s. üçün müasir ərəb dilinin leksikologiyasında baş verən dəyişikliklərlə və ərəb dilində neologizm nümunələri ilə tanış olmaq praktik baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat işinin metod və mənbələri. Tədqiqat işinin metodoloji əsasını məntiqi, təsviri, müqayisəli-qarşılaşdırma metodları təşkil edir.

Dissertasiya işi yazılarkən, leksikologiya və leksikoqrafiya sahələrinə dair müxtəlif mənbə və materiallardan, habelə terminoloji, ensiklopedik və ümumi kütlə üçün nəzərdə tutulmuş bir çox yeni lüğətlərdən, söz yaradıcılığına dair mötəbər ərəb elmi jurnallarından, müasir dövr ərəb mətbuatından, o cümlədən avropa ölkələrinin müasir ərəb dilinə dair apardıqları elmi işlərdən, və s. istifadə olunmuşdur. İstifadə edilmiş mənbələr və materialların seçilib işlənməsində neologizmlərin elm, siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, tibb, texnologiya, informatika və s. kimi sahələrə, o cümlədən ictimai həyatımızla əlaqədar olmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya işinin əsas müddəaları AMEA-nın Şərqsünaslıq və Əlyazmalar institutunun, Bakı Dövlət Universitetinin, Azərbaycan Dillər Universitetinin, Qafqaz Universitetinin elmi-nəzəri konfranslarında, habelə respublikada keçirilmiş bir sıra beynəlxalq konfranslarda şərh edilmişdir. Bundan başqa respublikanın müxtəlif elmi jurnallarında 7 məqalə və 8 tezis, xaricdə isə 2 məqalə çap edilmişdir.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı, transkripsiya və lüğət şəklində əlavədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqat işinin ümumi xarakteristikası, strukturu və mövzusu ətrafında məlumat verilir. “Ərəb dilində neologizmlər” adlı tədqiqat işində neologizmləri meydana gəlmə üsullarına görə tədqiq edərək onları leksik və qrammatik olmaqla iki üsulla əmələ gəlməsi vurğulanmışdır. Lakin, hər iki üsulda ümumi dilçilikdən götürülmüş müddəalarla yanaşı, müasir ərəb dilçiliyində söz yaradıcılığı ilə bağlı ayrı-ayrı dilçilərin fikir və mülahizələrini də nəzərə alaraq, ərəb dilçiliyində neologizmlərin nəzəri baxımdan kifayət qədər tədqiq edilmədiyini göstərilmişdir.

Birinci fəsildə neologizm sözünün tərifini verilmiş, mövzu ətrafında müxtəlif səpgilərdə araşdırmalar aparılmış, neologizmlərə dair bir çox dilçilik görüşləri işıqlandırılmışdır. Görkəmli dilçi Afad Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” adlı əsərində neologizmlər haqqında yazır: “Dildə təzəcə yaranan, yaxud da dilə yenicə daxil olan sözlərə neologizmlər deyilir¹.” Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində isə neologizm sözünün tərifini “dildə yeni əmələ gəlmiş söz və ya ifadə²” kimi göstərilmişdir. Deməli, neologizmlər dilin lüğət tərkibindəki mövcud sözlərin yeni məna əldə etməsilə yarandığı kimi, əcnəbi dillərdən dilə daxil olmuş alınma sözlərdən də ibarət ola bilər. Məhz alınma sözlər hesabına dilə kortəbii şəkildə sözlərin daxil olmaması üçün neologizm mövzusunun əldə edilmə üsullarının dərinədən araşdırılması dilçilik nöqtəyi nəzərdən çox əhəmiyyətli hesab olunur.

Ümumi dilçilikdə neologizmlərə dair müasir dilçilik görüşlərini nəzərdən keçirsək, Qrande³, Belkin⁴, Kotelova⁵, Nikulçeva¹, Soner Gün-

¹ Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, s.246

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: IV c., 3-ci cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.468

³ Гранде Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. – Изд. «Наука», Москва, 1972, 441 с.

⁴ Белкин В.М. Арабская лексикология. Москва, 1975

⁵ Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов, Новые слова и словари новых слов, 1978, 319с.

düzöz², Yakup Çivelek³, Yaşar Daşkıran⁴, Watson⁵, Heyvud⁶, Stetkeyç⁷, və s. kimi qrammatiklərin bu mövzuya toxunduqlarının şahidi olarıq.

Ümumiyyətlə, neologizmlərin dilçilikdə tədqiqi vəziyyətindən danışarkən ilk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, onlar lüğət tərkibinin zənginləşməsində və inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Neologizmlər həmçinin beynəlmiləl, polisemantik sözlər, müəyyən sahələr üçün xarakterik olan terminlər və s. kimi söz və söz birləşmələrindən ibarət ola bilər. Ona görə də, araşdırdığımız bu tədqiqat işində neologizmlərin meydana gəlmə üsulları ilə yanaşı terminoloji məsələlərə də toxunulacaqdır. Çünki, yeni söz və ifadələrin müəyyən bir hissəsini terminlər təşkil edir. Məlum olduğu kimi, neologizmlər yeni yaranan söz və söz birləşmələrin-dən ibarət olduğuna görə, onların əksəriyyəti hələ heç bir lüğətdə əksini tapmamışdır. Bu səbəbdən neologizmlərin orfoqrafiyasında müəyyən fərqlilik və pərəkəndəlik meydana gəlmiş olur. Bu da onların orfoqrafiyasından söz açmağı zəruri edir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə bağlı bu günədək bir sıra məqalə, dissertasiya və monoqrafiyalar yazılmışdır. Burada müəlliflər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişaf yollarını ətraflı şəkildə araşdırmış, ədəbi dilin inkişafı prosesini müxtəlif səpgilərdə tədqiq etmişlər. Bu əsərlərdə bir çox problemlər önə çəkilmiş, lüğət tərkibinin dilin öz daxili vəsaiti hesabına zənginləşdirilməsinə diqqət yetirilmiş, bununla da söz yaratma hadisəsinin inkişaf etdirilməsi üçün zəmin hazırlanmışdır. Xüsusən A.M.Qurbanovun⁸, S.Ə.Cəfərovun⁹, Ə.M.Dəmirçizadənin¹⁰, N.N.Məmmədovun¹¹, A.A.Axundovun¹², N.Məmmədlinin¹³ əsərlərində və A.Q.Ələkbə-

¹ Никольцева В.В. Словар неологизмов игоря-северянина, Москва, 2008, с.380

² Gündüzöz S. Klassik və modern arapçanın tarixsel və filolojik sınırları / Nusha dergisi, Yıl III, sayı:8, 2003, s. 66-90

³ Çivelek Y. Arap Dilində Naht və Kelime Türetmede Naht yönteminin Kullanımı / Yüzüncü yıl Universitesi İlahiyat fakültesi dergisi, III Nusha, Van, 2003, s. 97-118

⁴ Daşkıran Y. Arap dilinde terim sorunu / Dilbilimleri akademik araştırma dergisi, cilt 14, sayı 1, 2014, s.191-214

⁵ Watson J. The Phonology and Morphology of Arabic, Oxford University Press, 2007

⁶ Haywood J.A., Nahmad H.M. A new Arabic Grammer of the written language/ Cambridge: Massachusetts, 1962, 687

⁷ Stetkevych S. The modern arabic literary language, London, 1970, 356p.

⁸ Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 452s.

⁹ Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (dörd cildə). II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192s.

¹⁰ Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi (dərs vəsaiti). Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 253s.

¹¹ Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin üsullarına dair. Bakı 1958, 124s.

¹² Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat (iki cildə). I cild. Bakı: Gənclik, 2003, 658s.

¹³ Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 487s.

rovun redaktorluğu ilə AMEA-nın dilçilik institutunun hazırladığı 3 cildlik “Müasir Azərbaycan dili” kitabının¹ 1-ci cildində neologizm mövzusu müəyyən dərəcədə işıqlandırılmışdır. Bu əsərlərdə neologizmlər dilin söz ehtiyatının xüsusi qatını əhatə edən leksik qrup kimi dəyərlən-dirilmişdir.

Hər hansı bir dilin tədqiqi zamanı onun lüğət tərkibinin, əsas lüğət fondunun və bunların qarşılıqlı əlaqəsinin, lüğət tərkibinin inkişaf edərək dəyişməsi səbəblərinin öyrənilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Dildə olan bütün sözlər həmin dilin lüğət tərkibini təşkil edir. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər son dərəcədə rəngarəng və çoxcəhətlidir. Dildə fəal sözlərin miqdarı qeyri-fəal sözlərin miqdarından qat-qat azdır. Tarixi inkişaf əlaqədar olaraq, dilin lüğət tərkibindən müəyyən miqdarda köhnəlmiş sözlər çıxır və ona bu sözlərdən daha çox yeni söz və ifadələr, neologizmlər daxil olur. Lakin bu fikirlər ərəb dili üçün səciyyəvi xarakter daşımır. Çünki, ərəb dilinin lüğət tərkibi “Qurani-Kərim”in² sayəsində əsrlər boyu çox da böyük dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Bununla belə, müasir ərəb ədəbi dilində və dövrü mətbuatında mövcud olan neologizmlərin əksəriyyəti ərəb dilinin daxili imkanları hesabına və ya ərəb dilinin daxili quruluşuna uyğunlaşdırılmış alınma sözlərdən ibarət yeni sözlərdir.

Ərəb dilçiliyində neologizm məsələsi leksikologiyanın ən problemli məsələlərindəndir. Ərəb dilində neologizm mövzusunda dair V.M.Məmməd-əliyevin³ məqaləsini, X.N.Əl-Abbasinin⁴ alınma sözlər haqqındakı dilçilik görüşlərini diqqətə almasaq, bu sahədə Azərbaycan ərəbsünaslığında nəzərə çarpan bir iş görülməmişdir. Neologizmlərin tədqiqi vəziyyətindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 60-70-ci illərindən Misir, İraq, Suriya, Səudiyyə Ərəbistanı, və digər ərəb ölkələrində mövcud akademiya və elmi araşdırma mərkəzlərində ərəb dilinin müxtəlif nəzəri məsələləri, tarixi metodologiya, dialektologiya, leksikologiya, ümumi dilçilik, müqayisəli dilçilik sahəsində müxtəlif elmi araşdırma işləri görülür. Müasir dövr ərəb dilçiliyinin formalaşmasında özünəməxsus xidmətləri olan “Lisanul-Arab” jurnalını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. İlk dəfə 1964-cü ildə Rabatda nəşr edilən bu jurnal Ərəb Dövlətləri Birliyi Təşkilatının ərəb dilində olan bütün tərcümə işləri üzrə Daimi Əlaqələndirmə Bürosu orqanıdır. Jurnalın ən böyük hədəflərindən biri dil və ləhcə münasibətlərini tədqiq etmək, müasir ərəb ədəbi dilinin leksikası haqqında ərəb ölkələrin-

¹ Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə, I cild, Bakı: Çıraq, 2010, 352s.

² Bünyatov Z.M., Məmmədəliyev V.M. Qurani-Kərim. XVII nəşr. Bakı: Nurlar, 2015, 604s.

³ Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilində neologizmlər // Ərəb filologiyası məsələləri, Bakı: Elm, 1979, s.77

⁴ Əl-Abbasi X.N. Ərəbizmlərin Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri (monoqrafiya). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, s.14-27

dəki araşdırmaları cəmləşdirmək və əldə olunan elmi nəticələri nəşr etdirməkdən ibarətdir. Burada məqsəd daha çox ləhcələrə meyl göstərən ərəblərin həm şifahi, həm yazılı ünsiyyət zamanı ədəbi dildən istifadə etməyə təşviq edilmələridir. Jurnalın apardığı araşdırma və təhlillərinin nəticəsi ədəbi dilin canlandırılmasına və onun ləhcələr üzərində üstünlük qazanmasına xidmət edir. Lakin bununla yanaşı jurnalın redaksiya heyəti dialektlərlə bağlı materiallar, ləhcələrin ədəbi dilin inkişafına təsiri və dilin taleyinin müəyyənləşdirilməsindəki rolu mövzusunda elmi işlər dərc etdirir¹.

Qeyd etməliyik ki, hərtərəfli leksikaya malik olan ərəb ədəbi dili müasir elmi texniki inqilabın nailiyyətlərini və sosial-iqtisadi dəyişikliklərin dərinliklərini kifayət qədər əks etdirir, ictimai-siyasi həyatın tələbləri, yeni anlayışların hadisələrin, keyfiyyətlərin və s. yaranması bütün dillərin, o cümlədən ərəb dilinin leksikasının inkişafının təyinedicisi olan neologizmlərin yaranmasını şərtləndirir. Həmçinin müasir ərəb ədəbi dilinin formalaşması prosesində bir çox sözlər öz işləkliyini itirərək dilin lüğət tərkibindən çıxmış və ya onların ifadə etdikləri mənalar məhdudlaşmışdır. Neologizmlərin yaranması prosesi dilin ictimai-siyasi, elmi-texniki leksikaya daxil olan yeni sözlərlə zənginləşən imkanlarının böyüklüyünü göstərir. Onların tərkibinin, strukturunun mənasının və funksiyasının tədqiqi isə qrammatikanın, leksikanın və stilistikanın bir çox konkret suallarının öyrənilməsinə gətirib çıxarır.

Ərəb dilçiliyində mövcud olan neologizmlərin geneoloji tərkibini, tarixini, mənbəyini, növlərini, qruplarını, yaranma amilini, səbəbini, elementlərini və s. kimi spesifik xüsusiyyətlərini araşdırsaq görərik ki, müasir dövrdə alınmalar, beynəlmiləl və ya internasional sözlər, müəyyən elm və digər sahələrə dair yeni terminlər dildə öz neologizm xüsusiyyətini qoruyur. Çünki, neologizmlər təkcə dilin öz daxili imkanları hesabına təzəcə yaranmış sözlər deyil, həm də dilin lüğət tərkibinə yenidən daxil olmuş əcnəbi mənşəli kəlimələrdir. Ona görə biz neologizmlərə dair dilçilərin ən mühüm və ən zəruri hesab olunan baxışlarından danışarkən, qrammatiklərin terminlərə, alınma sözlərə, beynəlmiləl kəlimələrə, müəyyən dərəcədə lüğətçiliyə, leksikaya, dialektologiyaya və s. sahələrə dair fikir və mülahizələrini nəzərdən qaçırmamalıyıq. Həm də neologizmlər mövzusu dilçilikdə az tədqiq edilmiş zəruri mövzulardan biri hesab olunmaqla yanaşı, müasir dövrün tələbləri əsasında yaranmış yeni hadisələrlə bağlı olduğu üçün daim yenilənməkdə olan dilçilik məsələlərindəndir. Buna baxmayaraq, neologizmlərin təsnifatı, tarixi, taleyi,

¹ Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı: Maarif, 1985, s.154

elementləri, prinsipləri və növləri nəzəri baxımdan hər dövr üçün öz aktuallığını və yeniliyini saxlamaqdadır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı ərəb dilində leksik-semantik üsulla ərəmə gəlmiş neologizmlərə həsr olunmuşdur. İkinci fəslin birinci hissəsində dilin öz vəsaiti hesabına ərəmə gəlmiş yeni sözlərlə yanaşı, əcənəbi dillərdən alınmış yeni sözlər mövzusuna toxunmuşuq. Ərəb dilinin öz daxili imkanları he-sabına ərəmə gəlmiş neologizmlər başlığı altında fonetik, semantik, ləhcə sözlərdən ibarət yeni sözlər haqqında bir sıra nəzəri mülahizələr irəli sürülmüşdür. Burada sözün fonetik tərkibində baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar, neologizmlərin meydana gəlməsindən bəhs edilmiş, bir sıra neologizm nümunələrinə yer verilmişdir. Misal üçün, “ع ل م” kök hərfləri olan sözə yeni əlavə səs və hərf əlavə edilməklə “عولمة” (qloballaşma)¹ kimi neologizm əldə edilmişdir. Habelə dilin daxili imkanları hesabına ərəmə gəlmiş neologizmlər dedikdə, dildəki mövcud sözlərin birləşmə daxilində bildirdiyi yeni mənalı ifadələr də başa düşülür. Bu birləşmələr bəzən uzlaşan təyini söz birləşmələri, bəzən izafət, bəzən isə qarışıq təyini söz birləşməsi şəklində olur. Məsələn; “سيولة نقدية” nağd pul, “إنسان آلي” robot, “بطاقة ذكبية” smartkart, “قطار الأنفاق” metro, “خدمة رسائل الوسائط المتعددة” MMS, və s.²

Alınma sözlərdən ibarət neologizmlərin meydana gəlmə prosesi də leksik üsulla söz yaradıcılığı sayəsində baş verir. Müasir dilin yeni leksikasını təşkil edən alınma sözlər müəyyən ehtiyac yaranması zərurətindən əcənəbi dilə daxil olmağa başlamışdır. Dildə terminologiya sahəsi inkişaf etdikcə dilə daxil olan alınmaların sayı artır. Ərəb dilinə əcənəbi dillərdən keçən sözlər dilin daxili qayda qanunlarına uyğunlaşdırıldıqda “muarrab” neologizmlər adlanırlar. Lakin elə alınmalar da vardır ki, onlar dilə transliterasiya edildiyi üçün mənbə dildə olduğu kimi işlədilir. “Bu tip alınma üsulu ilə neologizmlərin yaradılması ətrafında ərəb dilçilərinin kəskin tənqidi mövqeləri vardır. Əslində bu tənqid alınma üsulundan çox, alınma üsulu ilə əldə edilmiş sözlərin miqdarına görədir. Çünki alınma sözlərin dildə işlədilməsi çox sürətli və nəzarətsiz şəkildə baş verir. Bu da dilin əcənəbi söz və elementlər vasitəsilə istila edilməsinə gətirib çıxarır”³.

Əd-dəxil və ya muarrab olan yeni alınma sözlər mövzusu ərəb dilində alınma sözlərdən ibarət neologizmlər kimi göstərilmiş, leksik üsulla ərəmə gələn yeni sözlər mövzusu ətrafında kifayət qədər misallar qeyd olunmuşdur. Əcənəbi mənşəli bu tip neologizmlərin böyük əksəriyyətini transliterasiya edilmiş sözlər təşkil edir. Bu hadisə ərəb dilçiliyində “النقل

¹ Mutçalı S. Arapça-Türkçe sözlük, İstanbul, 2012, 655s.

² مجلة لسان العرب، العدد: الرابع والخمسون (54)، الرباط - كانون الأول 2002، ص286

³ Gündüzoz S. Arapçada kelime türetimi; Samsun, 2005, s.284

”الحرفي“¹ kimi adlandırılır. Bir çox ərəb dilçiləri transliterasiya hadisəsini ərəb dilinə qarşı hörmətsizlik kimi qəbul etsələr də, müasir ərəb dilində bu üsulla işlədilən sözlərə tez-tez rast gəlinməkdədir. Məsələn; “فوفوزيلا” vuvuzela, “تلفزيون” televizor, “كمبيوتر” kompüter, “ويكيبيديا” vikipediya, “فاكس” faks, və s. Belə neologizmlərin ərəb dilinin öz daxili imkanları hesabına qarşılığı ərəb dilçiləri tərəfindən təklif olunsada onların çoxunun dildəki ərəb qarşılığı aktiv işlənməməkdədir.

Müasir dövrdə ərəb dilinə daxil olmuş alınma sözlər əcnəbi dillərin vəsaiti hesabına meydana gələn neologizmlərdəndir. Lakin dilə daxil olan hər bir alınma söz həmin dil üçün hər zaman neologizm hesab oluna bilmir. Çünki, dildəki neologizmlərin mənasını təkrarlayan alınma sözlər adətən dilin passiv ehtiyatına keçir. Bəzi hallarda isə dilə daxil olmuş alınma söz milli sözdən ibarət neologizmi sıradan çıxarır. Həmin alınma söz dilin daxili qaydalarına uyğunlaşdırılmaqla, neologizm kimi mənimsənilmiş olur.²

Qeyd etmək istərdik ki, müasir ərəb poeziyasının da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində misilsiz xidmətləri vardır. Belə ki, müasir ərəb ədəbiyyatında bir çox neologizmlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, İraqlı şair Əhməd Matarın “Əhadiysul Əbvab” adlı şeirində yazır³:

لا أمنعُ الهواء ولا الدورولا أحجبُ الأنظار
أنا مؤمنٌ بالديمقراطية

“Mən havanın və işığın (nurun) daxil olmasına mane olmayacağam. Gözlərimi yummayacağam. Mən demokratiyaya inanıram”.

Bundan başqa, ərəb dilinin daxili imkanları hesabına semantik üsulla meydana gələn bir çox neologizmlər vardır ki, onlara da bir sıra şeir nümunələrində rast gəlmək mümkündür. Misal üçün, misirli şair Əməl Dunqulun bir beytində deyilir⁴:

وطنى لو شغلت بالخلد عنه
نازعتنى لمجلس الامن، نفسى

“Mən əgər vətənimə unudub, əbədi cənnətlə məşğul olsam, nəfsim məni Təhlükəsizlik Şurasına şikayət edəcəkdir”.

Burada **مجلس الامن** Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası başa düşülür.

Ümumiyyətlə, semantik üsulla əldə edilmiş neologizmlər mövzusu-na dissertasiyanın ikinci fəslinin ikinci hissəsində xüsusi yer vermişik. Semantik neologizmlər dildəki mövcud kəlimələrə yeni məna qazandırmaqla

¹ الاختصاصات الحديثة في وسائل الإعلام / بين الترجمة العربية والاقتراض المعجمي / للأستاذ الدكتور محمود فهمي حجازي بيروت 2007

² Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı: Elm və təhsil, 2017, s.348

³ <http://www.adab.com/modules.php?name=Sh3er&doWhat=shqas&qid>

⁴ http://ahmedshawky2013.blogspot.com/2013/04/blog-post_2356.html

əldə olunan leksik vahidlər hesab olunur. Bu üsulu ərəblər məcaz adlandırır. Bu gün ərəb dilində elm və texnikanın bir çox sahələrinə dair yeni məna bildirən bu cür neologizmlərin sayı artmaqdadır. Məsələn; مراقبة monitoring, قرصان haker, وزير nazir, دخيل alınma söz, برميل barrel, və s.

Semantik üsulla əldə edilmiş neologizmlər əsasən məsdər, feil, isim, sifət, və s.-dən ibarət ola bilər. Əksər hallarda bu tip neologizmləri sadə və düzəltmə məsdərlər təşkil edir. Ümumiyyətlə, ərəb dilçiliyində məsdər iş, hal və ya hərəkət adlarını ifadə edən isimlərə deyilir. Klassik ərəb dilçiliyində feilin bütün formalarının məhz məsdərdən düzəldilməsi barədə mülahizələr geniş yayılmışdır. Feil kimi məsdərlər iş, hal və ya hərəkət göstərir, təsirli və yaxud təsirsiz olur. Hər hansı bir isim kimi məsdərlərin müvafiq model və ya formaları olur, onlar hallanır, cəmlənir, müəyyənlik və ya qeyri müəyyənlikdə işlədilir, müvafiq tərkiblərdə iştirak edir, və s.

Üçüncü fəsilə isə ərəb dilinin söz yaradıcılığı prosesində məhsuldar olan qrammatik üsulla əldə olunan neologizmlərdən söhbət açılır. Bundan başqa qrammatik üsulla əmələ gələn yeni sözlərin morfoloji və sintaktik yolla yarandığı bildirilmişdir. Morfoloji üsula sabit modellər üzrə əldə olunan neologizmlər daxildir ki, onlar ərəb dilinin lüğət tərkibi-bində qrammatik baxımdan I-X bab məsdərləri modelində təzahür edir. Bundan başqa ərəb dilində ön şəkilçi və ya sonluqlar vasitəsilə əldə olunan neologizmlər də morfoloji üsulla meydana gələn neologizmlərdən hesab olunur.

Ərəb dilinin orijinallığının və özünəməxsusluğunun qorunmasında dilin daxili materialı əsasında yaranan leksik vahidlər həlledici rol oynayır. Qrammatik üsulla söz yaradıcılığı dili məhz əcnəbi mənşəli sözlərin təsirindən kənarında tutur və ya dilə təzəcə daxil olmuş alınma sözü ərəb dilinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırır.

Morfoloji yolla neologizmlərin ərəb dilinə gətirilməsi prosesində müəyyən السوابق prefiks, اللواحق suffiks və الأحشاء infikslərdən istifadə olunmuşdur¹. Bu şəkilçilərin köməyi ilə sözün daha dəqiq və aydın şəkildə mənası bildirilir. Ərəb dilində mövcud olan حِي [iyyun], حَوِي [aviyyun], حِيَّةٌ [iyyəṭun], حَاتٌ [ə:tun], حَاتَةٌ [ə:tun], حُونَ [u:nə], və s.² kimi sonluqlar həm ərəb dilinin xas sözlərinə, həm də alınma sözlərin sonuna əlavə edilməklə morfoloji üsulla bir çox neologizmləri meydana gətirir. Məsələn; “برلمانيون” parlamentarilər, “فابريك” fabriklər, “كاميرات” kameralar, “الالكترونيات” elektro-nika, “جمهوري” respublikaçı, “قنصوليّة” konsulluq, “جمركجي” gömrükçü, və s.³

¹ محمود نيمور، مشكلات اللغة العربية، 1956، ص 112-175

² Məmmədov Ə.C. Ərəb dili (dərslük). Bakı: Maarif, 1998, s.490

³ Məmmədliyəv V.M., Qaradağlı V.A., Məlikov T.P. Azərbaycanca-ərəbcə lüğət (dərs vəsaiti). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2012, 536 s

Habelə ərəb dilinin lüğət tərkibində olan məhəlli və alınma sözləri müəyyən modellərə salmaqla yeni anlayış bildirən morfoloji üsulla neologizmlər yaradılmışdır. Məsələn; “فبرك” istehsal etmək, “برمج” proqramlaşdırmaq¹, “دبلج” dublyaj etmək, “أرب” avropalaşdırmaq², və s.

Ərəb dilçilərinin bəziləri morfoloji üsulla neologizmlərin yaradılmasını sintaktik kateqoriyaya aid etsələr də, bəzi qrammatiklər isə bu üsulun sintaktik üsuldən fərqləndiyini və morfoloji yolla söz yaradıcılığının müasir dövrdə daha mürəkkəb bir şəkil aldığını qeyd edirlər. Ərəb leksikologiyasına ümumi nəzər salmaqla, morfoloji üsulun əvvəllər sintaktik üsulun əsasında yarandığını və sonralar inkişaf edərək neologizmlərin meydana gətirilməsində ayrıca bir kateqoriyaya çevrildiyini söyləyə bilərik.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslinin ikinci paraqrafı isə ərəb dilində olduqca məhsuldar üsul olan sintaktik yolla əmələ gələn neologizmlər bəhsidir. Sintaktik üsulla yeni sözlərin yaradılması adətən naht üsulu ilə həyata keçir. Burada iki müxtəlif sözün müəyyən hərfləri və hecaları həzf olunaraq, bir-birinə qovuşması nəticəsində yaranmış yeni formalı və yeni məzmunlu sözlərdən bəhs edilir.

Ərəb dilinin qrammatik qayda-qanunlarına tam cavab verən sintaktik yolla yeni bir sözün meydana gətirilməsi prosesi uzun zamandan bəri dildə aktiv işlənən hadisələrdən biridir. Hal-hazırda sintaktik üsulla söz yaradıcılığı ərəb dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində xüsusi rola malikdir. Müasir dövr ərəb dilçiliyində sintaktik üsulla əmələ gələn neologizmlərin bir hissəsini abbreviaturalar və ya ixtisarlar təşkil edir. Bu kimi ixtisarların sayı günü-gündən artmaqdadır və əsas etibarilə onlar hərbi mənbələrdə xüsusilə çox istifadə olunur. İstər sintaktik, istərsə də morfoloji, yəni qrammatik üsulla meydana gələn neologizmlər dilin daxili bazası, eyni zamanda alınmalar hesabına əmələ gəlmiş sözlərdən ibarət olurlar.

Ərəb dilində sintaktik yolla yaradılmış neologizmlərin bir çoxu müəyyən morfoloji əlamətlərə malikdirlər. Lakin, burada sintaktik yolla əmələ gələn neologizmləri təyin etmək, onlar haqqında qəti fikir söyləmək çətin bir məsələdir. Bu tip neologizmlərin iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəldiyini nəzərə alsaq, onları yeni mürəkkəb sözlər sırasına daxil etməyimiz heç də yalnız bir fikir deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilində sintaktik üsulla söz yaratma hadisəsi uzun zamandan bəri başlamışdır. Bu yolla dilin lüğət tərkibində xeyli miqdarda söz meydana gəlmiş və bunun sayəsində dilin söz ehtiyatı daim zənginləşmişdir. Müxtəlif dillərin

¹ Baalbaki M., Baalbaki R. Al-Mavrid al-Waseet. Concise dictionary. English-arabic, Arabic-English. Beirut 2008, p.149

² Əliyev R.Y. Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət (iki cildə), Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.13, 298

tədqiqində və ümumi dilçiliyin bir sıra nəzəri məsələlərində mürəkkəb söz problemi çox vaxt müxtəlif mülahizə və mübahisələrlə nəticələnmişdir. Bəzi dilçilər mürəkkəb sözlərin xüsusiyyət-lərini məzmunu, bəziləri isə formasına əsaslanaraq müəyyənləşdirməyə cəhd göstərmişlər. Düşünürük ki, belə sözləri müəyyənləşdirən zaman onlarda təkcə məzmun və ya formanı əsas götürməyimiz böyük yalnışlığa səbəb ola bilər. Çünki mürəkkəb sözün məzmunu ilə forması bir-birinə sıx bağlıdır. Onlar arasında münasibətlər müxtəlif səpgilərdə təzahür edə bilər. Belə ki, sintaktik neologizmlər təşəkkül tapmaqda olan mürəkkəb sözlər hesab oluna bilər.

Ərəb dilçiliyində sintaktik üsulla neologizm məsələsinə toxunmamışdan əvvəl onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, artıq VII əsrdə Bəsrə qrammatika məktəbinin nümayəndələri sintaktik yolla söz yaradıcılığı haqqında müəyyən fikirlər söyləmişlər. Onların ərəb dilinin öyrənilməsi prosesində irəli sürdükləri bəzi mülahizələrə diqqət yetirək: “Müxtəlif ot bitkilərin (preparatların) bir-birinə qatışdırılması nəticəsində tamamilə yeni bir dərman əmələ gəldiyi kimi, iki söz birləşib mürəkkəb söz əmələ gətirdikdə onlardan hər birinin ayrı-ayrılıqda malik olduğu fərdi xüsusiyyətlər aradan qalxır, tərkib özünəməxsus yeni xüsusiyyət, yeni hökm kəsb edir. Məsələn “munzu” (bəri, etibarən) mürəkkəb sözü “min” ön qoşması və “iz” sözünün birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Onlardan birincisi özündən sonrakı sözü ziyəlik halda, ikincisi idə adlıq halda idarə edir; “munzu” isə mürəkkəbləşmə nəticəsində tamamilə yeni mənə kəsb edərək mübtəda olduqda, özündən sonrakı sözün adlıq halda, ön qoşma olduqda isə ziyəlik halda işlədilməsini tələb edir.¹”

Qeyd etmək istərdik ki, sintaktik üsulla ərəb dilində söz yaratma hadisəsi mənhut və müxtəsər kəlimələr şəklində təşəkkül tapmışdır. Mənhut kəlimələr iki və daha artıq sözün birləşərək müəyyən hərflərinin həzf olmasıyla yaranmış neologizmlər hesab olunsada, müxtəsər kəlimələr isə abbreviatuara və ya instiallardan ibarət sözlər kimi başa düşülür. Mənhut kəlimələr naht üsulu ilə əldə olunan neologizmlər kateqoriyasına aiddir. Onlar həm formaca, həm də məzmunca yeni sözlər hesab olunaraq dilin lüğət tərkibinin ən yeni leksikasını təşkil edir. Naht üsulu ilə meydana gələn neologizmlərdə sözün tərkibindəki bütün hərflər bitişik yazılır və onların ərəb dilinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq müəyyən qəlib və modellərdə işlədilməsi mümkün olur. Məsələn; “لاسلكي” simsiz, “رأسمال” kapital, “قطسر” sürətli qatar, “مهر حراري” hidroelektrik, “رکمجة” sörfinq, “الحيماخية” bioklimatologiya, və s. Lakin müxtəsər

¹ Məmmədəliyev V.M. Bəsrə qrammatika məktəbi, Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1983, s.58-59

kəlimlərdən ibarət neologizmlərin tərkibindəki hərfilər bitişik, ayrı və ya hərfələrarası nöqtələr şəklində olur. Bu tip sözlər ərəb dilinin qrammatik modellərinə və formalarına uyğunlaşa bilmir, bəzi hallarda əcnəbi dillərdən transliterasiya olunur. “الدولة” “داعش”, “حماس” (حركة المقاومة الإسلامية) İŞİD, “ترقيم دولي موحد للكتب” “تدمك”² İSBN, və s. kimi bir çox müxtəsər sözlər müasir ərəb dilinin xas neologizm nümunələrindən hesab olunur. Naht üsulu ilə meydana gələn yeni sözlər qrammatik cəhətdən həm feil, həm isim formasında olsa belə, abbreviatura şəklində olan neologizmlər qrammatik baxımdan daim isim şəklində işlədilərək ad bildirir. Mənhut neologizmlər əsasən rübai və xümasi, müxtəsər sözlər isə bir hərfdən belə ibarət ola bilər.

Göründüyü kimi, sintaktik yolla əmələ gələn neologizmlər öz-özlüyündə iki fərqli metodu özündə birləşdirir. Lakin, qeyd etdiyimiz fərqliliklərlə yanaşı, bu metodlar arasındakı oxşarlıq da mövcuddur. Belə ki, istər mənhut, istərsə də müxtəsər neologizmlər söz daxilindəki hərfiləri həzf edir, söz birləşmələrindəki sözləri qısaldaraq biri-birinə birləşdirir.

Sintaktik üsulla söz yaratma hadisəsi dilin lüğət tərkibini öz daxili imkanları hesabına zənginləşdirməyə sövq etsə də, bəzi hallarda bu üsulla yaradılmış sözlər ərəb dilinin saflığına xələl gətirir. Belə ki, heç bir modelə uyğun olmayan sözlərin əldə edilməsilə ərəb dili leksikasının orijinallığı itmiş olur. Məhz bu səbəbdən sintaktik yolla neologizmlərin əldə edilməsinə həm qarşı çıxan, həm də tərəfdar olan müasir dilçilərin mülahizələri meydana gəlir. Zənnimizcə, sintaktik üsulla ərəb dilində yeni sözlərin yaradılması məhsuldar olsa da, yalnız zərurət yarandığı təqdirdə bu üsula müraciət etmək daha məqsədəuyğundur.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində tədqiqat işində əldə olunan nəticələr əks olunmuşdur. Neologizmlərin meydana gəlmə üsullarının hərtərəfli tədqiq edilməsi sayəsində, tədqiqatçı bəzi ümumi və xüsusi xarakterli aşağıda qeyd olunan nəticələri çıxarmağa nail ola bilmişdir:

1) Neologizmlər dedikdə, dilə yenicə girən əcnəbi sözlər və dildə təzəcə yaranan kəlimələr başa düşülür. Dildə yenicə yaranan və ya təzəcə daxil olan ifadənin müəyyən müddətdən sonra, yeni bir ifadə və ya söz ilə əvəzlənməsi ərəb dilində neologizmlərin sürətlə dəyişməsinə gətirib çıxarır. Buna görə neologizmlər nisbi və şərti götürülür, dövrlərlə əlaqədar olan bir hadisə kimi anlaşılır. Belə ki, XX əsrin sonlarında ərəb dili üçün neologizm hesab olunan bəzi sözlər, XXI əsrdə digər yeni bir sözlə ifadə olunduğu üçün öz neologizmliyini itirmiş olur. Bu sözlər dilin digər aktiv sözlərindən

² <http://ru.glosbe.com>; <http://www.alarabiah.org>; <http://www.almaany.com>

fərqlənmədiyi üçün, təzəlik xüsusiyyətini göstərən üslubi keyfiyyətini qorunmadığına görə neologizm hesab olunmurlar.

2) Əsasən, XX-XXI əsrlərdə bir sıra elmi nailiyyətlərin və texnologiyaların ixtirası insanların ictimai həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olduğu kimi, onların ünsiyyət vasitəsi olan canlı danışq dilinə böyük təsir göstərmiş oldu. Yeni anlayış və məfhumları ifadə etməkdən ötrü dildə xeyli sayda neologizmlərin yaranmasına səbəb oldu. Nəticədə dilin lüğət tərkibinə bir çox yeni termin və sözlərlə zənginləşdi. Bu da terminologiyanın, habelə müxtəlif sahə leksikasının inkişafına imkan yaratdı.

3) Müasir dövrdə alınmalar, beynəlmiləl və ya internasional sözlər, müəyyən elm və digər sahələrə dair yeni terminlər həmçinin dildə neologizm xarakteri daşımaqdadır. Çünki, müəyyən elmi nailiyyətlər sonrasında hər hansı bir elm sahəsi üzrə yaranmış terminlər əsas etibarilə ixtiraçının adı və ya ixtiranın xüsusiyyəti ilə bağlı olduğuna görə dünyanın əksər dillərində termin kimi işlədilir. Son illərdə ölkələr arasında sıx əlaqələrin meydana gəlməsi və bu münasibətlərin inkişaf etdirilməsi nəticəsində dünyanın bir çox dillərində ümumi anlayışlar və onlara verilən adlar beynəlmiləl termin şəklində bir dildən digər bir dilə daxil olur. Texnologiya, xüsusən informatika sahəsində, neft sənayesi və inşaat sahəsində son zamanlar əmələ gələn alınma sözlər və internasional terminlər bu qəbildəndirlər.

4) Ərəb dilində alınma sözlərdən ibarət neologizmlər üçün mənbə dil əsasən qərbi avropa dilləridir. Daha çox sənaye və texnologiya sahəsinə dair alınma neologizmlər ərəb dilinə ingilis və fransız dilindən keçmişdir. Liviya istisna olmaqla Şimali Afrikadakı ərəb ölkələrinin dilinə fransız mənşəli, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, Kuveyt, Qətər, BƏƏ, Oman, Yəmən və s. ərəb ölkələrinin dilinə isə əsasən ingilis mənşəli alınma sözlər daxil olmuşdur.

5) Dildə mövcud olan sözlərdə müəyyən fonetik dəyişikliklər baş verməklə söz yaradıcılığı prosesində leksik üsulla bir çox yeni sözlər əmələ gəlmişdir. Beləliklə, ərəb dilinin daxili imkanları hesabına neologizmlərin yaranma prosesi güclənmişdir.

6) Ərəb dilində əvvəldən mövcud olan sözlərin semantik cəhətdən mənasının yenilənməsi və ya genişlənməsi nəticəsində neologizmlərin meydana gəlməsi dilin özünəməxsusluğundan və orjinallığından xəbər verir. Bundan başqa dilin lüğət tərkibində mövcud sözlərlə yanaşı, vaxtilə dilin passiv ehtiyatına keçmiş və ya dili tərk etmiş sözlərin özləşməsi də baş vermişdir. Bu gün leksik-semantik yolla söz yaratma üsulu ilə ərəb dilinin ümumi leksik fondu özünəqayıdış və bərpa dövrünü yaşayır.

7) Ədəbi dilə ləhcələrdən belə sözlər daxil ola bilər. Söz və ya ifadələrin ərəb ədəbi dilinə mətbu işçilər vasitəsilə ləhcə sözlərin daxil olması, həmin sözlərin geniş oxucu kütləsi tərəfindən işlədilməsi səbəbindəndir. Bundan başqa ümümxalq təsərrüfat sahəsinə, o cümlədən, kənd təsərrüfatı, sənaye, inşaat və s. sahələrə dair ləhcə sözlər ədəbi dilə keçməklə dilin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirir. Beləliklə, ərəb dilində ölmüş sözlərin ihya edilməsi və ləhcə sözlərin xüsusi etinalıqla ədəbi dilə keçməsi sürətlənir. Nəticədə ərəb dilinin təmizlənməsi və özünəqayıdışı prosesinə dialekt və ləhcələr xüsusi təsir göstərir.

8) Dilə daxil olan yeni əcnəbi sözlərin böyük əksəriyyəti ərəb dilinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq işlədilir. Bu sözlər ərəb dilinin prefiks, sufiks, infiks kimi sözdüzəldici şəkilçilərini qəbul edərək müxtəlif forma və məzmununda çıxış edir. Bəzən bu sözlər müxtəlif model və vəznərdə yeni anlayış bildirən, yeni formalı neologizmlər kimi də olur. Bu da o deməkdir ki, yeni alınma sözlərin müasir ərəb dilində işlədilməsi dilin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsinə heç bir maneə törətmir. Əksinə dildə neologizmlərin meydana gəlməsi prosesini sürətləndirir və söz yaradıcılığının yeni üsullarını yaratmış olur.

9) Ərəb dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçi və sonluqlar vasitəsilə neologizmlər əldə edilir. Belə ki, dildə mövcud olan ^يسي [iyyun], ^{وي}وي [aviyyun], ^{يئة}يئة [iyyəʔun], ^{ات}ات [ə:tun], ^ةة [ə:tun], ^{ون}ون [u:nə], və s. kimi sonluqlar həm ərəb dilinin xas sözlərinə, həm də alınma sözlərin sonuna əlavə edilməklə neologizmləri meydana gətirir. Habelə, alınma şəkilçilərin istər ərəb dilinin öz sözlərinə, istər əcnəbi mənşəli sözlərinə qoşulması ilə bir sıra neologizmlər də əldə edilir.

10) Müasir ərəb dilində neologizmlərin ən məhsuldar əldə edilmiş üsullarından birinə çevrilən naht üsulu ilə yeni formalı və yeni mənalı bir çox sözlər dilin lüğət tərkibində işlədilməyə başlandı. Belə ki, iki və daha artıq sözdən ibarət birləşmə və ya cümlədən bir yeni söz əldə edildi. Ərəb dilində bu tip sözlər mənhut neologizmlər adlanır. Klassik ərəb dilinin qrammatikasında naht üsulunun xüsusi bir sözyaratma metodu kimi formalaşmamasına baxmayaraq, müasir dövr qrammatikasında bu üsulla yeni sözlərin yaradılmasına böyük tələbat vardır. Habelə, naht üsulu ilə əldə olunan neologizmlər dilin daxili qayda-qanunlarına uyğunlaşdırıldığı üçün, onların isim kimi hallanması, cəmlənməsi, müəyyənlikdə və qeyri müəyyənlikdə işlənməsi, uzlaşması, feil kimi təsriflənməsi, və s. kimi qrammatik proseslərdə iştirakı mümkün olur.

11) Müasir ərəb dilində yeni sözlər yarandığı kimi, onların əldə edilmə üsulları da dəyişir, inkişaf edir, yeniləşir. Neologizmlərin meydana gəlməsində yeni üsullardan biri də transliterasiya hadisəsidir.

Transliterasiya — bir yazı sistemindəki hərflərin başqa yazı sisteminin hərfləri ilə verilməsi, sözün və ya cümlənin bir əlifba qrafiki ilə yazılışının digər əlifba qrafiki ilə yazılması deməkdir. Adətən, alınma sözlərin ərəb modelinə uyğunlaşdırılması mümkün olmadıqda, sözün ərəb dilinə olduğu kimi keçməsi zamanı bu üsuldan istifadə edilir. Buna baxmayaraq, transliterasiya zamanı sözdə bəzi fonetik dəyişikliklərin edilməsi də baş verə bilər.

12) Əvvəllər dildə olmayan, yalnız müasir dövr üçün sözyaratma üsullarından biri də abbreviasiya üsuludur. Ərəb dilində bu sözlərə müxtəsər və ya abbreviaturalardan ibarət neologizmlər deyilir. Yəni, onlar birləşmə tərkibində olan sözlərin baş hərflərini saxlamaqla düzəldilən yeni sözlər hesab olunurlar. Bəzən əcnəbi dildə işlədilən abbreviaturalar ərəb dilinin lüğət tərkibinə transliterasiya edilməklə düzəlir. Habelə, ərəb dilinə məxsus elə müxtəsər sözlər vardır ki, dünyanın bir çox dilinə transliterasiya edilmişdir.

13) Dilin lüğət tərkibinin neologizmlər hesabına zənginləşməsində ərəb poeziyasının misilsiz xidmətləri vardır. Belə ki, müasir ərəb şair və ədibləri müxtəlif şeir nümunələrində bir çox neologizmlərə yer vermişlər. Onların əsərlərində istər ərəb dilinin daxili imkanları, istərsə də əcnəbi dillərin vəsaiti hesabına işlədilən neologizmlərə təsadüf etmək mümkündür. Bu tip neologizmlərin şair və yazıçılar tərəfindən uğurla işlədilməsi dil daşıyıcılarının həmin sözlərdən istifadə etməsi ilə nəticələnmişdir.

14) Müasir ərəb dilinin lüğət tərkibində neologizm hesab edilən bir çox sözlər müəyyən zaman keçdikdən sonra öz neologizmiyini itirmiş olacaqlar. Çünki dilin müasir leksikasını təşkil edən neologizmlər bir müddət sonra dilin aktiv hissəsinə keçməklə ümumişlək və ya öz işləkliyini itirməklə dilin passiv ehtiyatına keçən arxaizmlərə çevrilirlər. Xüsusən, ərəb dilində alınma sözlərdən ibarət neologizmlər zamanın sınağından keçdikcə müasir dilin leksik sistemindəki əhəmiyyətini itirəcəkdir. Beləliklə, neologizmlərin lüğəvi taleyi haqqında belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, onlar dövrü anlayış hesab olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatda neologizmlərin ərəb dilindəki bu və ya digər məna çalarlarının izah olunması üçün istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı göstərilmişdir. Burada biz “Lisanul-Arab” jurnalının müxtəlif nömrələrindən, bir sıra müasir lüğətlərdən, elmi məcmuələrdən, mötəbər elektron saytlardan topladığımız faktlara əsaslanmışıq. O cümlədən, mövzunun məzmununa dair Azərbaycan, rus, türk, ingilis, ərəb dillərində olan bir çox elmi ədəbiyyatlara da müraciət etmişik.

Tədqiqat işinə əlavə edilmiş lüğət hissəsində müasir ərəb dilində leksik, semantik, morfoloji, sintaktik üsulla meydana gələn neologizmlərin, o cümlədən yeni alınma sözlərin bir hissəsi öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın əsas müddələri aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin neologizmlər hesabına zənginləşməsi // Bakı Dövlət Universiteti, İlahiyyat fakültəsi elmi məcmuəsi №20, İSSN 2225-5567, Bakı, 2013, s.123-131

2. Ərəb dilində transliterasiya olunmuş abbreviaturalardan ibarət neologizmlər // Journal of Qafqaz University, philology and pedagogy, international journal, volume 2, number 2, publication of Qafqaz University, İSSN 2310-9009, Khirdalan, 2014, s.174-178

3. Ərəb dilində neologizmləri əmələ gətirən ünsürlər // AMEA-nın, Əlyazmalar İnstitutu, Əlyazmalar yənmir, N-1, İSSN:2410-5600, Bakı, 2015, s.119-124

4. Ərəb dilində morfoloji üsulla əmələ gəlmiş neologizmlər // Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat jurnalı, beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2(98), İSSN 2218-7588, E-İSSN 2219-5313, Bakı, 2016, s.5-9

5. Müasir ərəb ədəbi dilində neologizmlərin tədqiqi məsələsi // AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, Terminologiya məsələləri jurnalı N:2, İSBN 5-8066-1711-4, Bakı: Elm, 2016, s.187-196

6. Ərəb dilində semantik üsulla əmələ gələn neologizmlər // Bakı Universiteti xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası 2, Bakı, 2016, s.182-189

7. Ərəb ədəbi dilində söz və söz birləşmələrindən ibarət neologizmlərin meydana gəlməsi // Bakı Dövlət Universiteti, İlahiyyat fakültəsi elmi məcmuəsi №26, İSSN 2225-5567, Bakı, 2016, s.199-207

8. The richness of the vocabulary of the literary language due to the neologisms // International journal of humanities and social science, center for promoting ideas, USA, Vol.4 No.5 march 2014, p.70-73

9. Особенности неологизмов в современном арабском языке // Научный вестник Международного гуманитарного университета. Серия: «Филология», Одеса, 2016, s.30-33

10. Ərəb dilçiliyində alınma sözlər / Görkəmli Azərbaycan alimi, Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin dekani, ərəb filologiyası kafedrasının müdiri, əməkdar elm xadimi, akademik Vəsim Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş «Şərqsünəşliyin aktual problemləri» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, Bakı universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2012, s.112-113

11. Ərəb dilində neologizmlər haqqında ümumi məlumat / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII respublika elmi konfransının materialları, ADU- Mütərcim, II cild, Bakı, 2013, s.213-215

12. Ərəb dilində semantik cəhətdən dəyişikliyə məruz qalan neologizmlər / Ümummillə lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Şərqsünaslıq fakültəsinin gənc alim və magistrantların “Şərq filologiyası məsələləri” mövzusunda elmi konfransın materialları, Bakı universiteti nəşriyyatı, 8 may, Bakı, 2013, s.6-7

13. Ərəb dilində neologizmlərlə bağlı bəzi məsələlər / Akademik Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları,, mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans materialları, AMEA-nın Şərqsünaslıq İnstitutu, Bakı, 27-28 iyun 2013-cü il, s.119-120

14. Ərəb ədəbi dilində transliterasiya yolu ilə əmələ gəlmiş neologizmlər / Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, professor Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş «Şərqşünaslığın aktual problemləri» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2014, s.87-89

15. Ərəb ədəbi dilində neologizmlərin alınma amilləri / Azərbaycanın xalq yazıçısı, Respublika dövlət mükafatı laureatı, görkəmli dramaturq İlyas Məhəmməd oğlu Əfəndiyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş respublika elmi konfransının materialları, Elm və Təhsil jurnalı, Bakı, 2014, s.658-667

16. Neologizmlərin ərəb dilində sintaktik üsulla yaranması// Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat jurnalı, beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 3(103), İSSN 2218-7588, E-İSSN 2219-5313, Bakı, 2017, s.26-30

17. Ərəb dilində neologizmləri əmələ gətirən ünsürlər / AMEA-nın Şərqsünaslıq İnstitutu, Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, filologiya elmləri doktoru, professor Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş «Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransının materialları, Elm nəşriyyatı, Bakı, 2014, s.681-685

18. Ərəb dilində neologizmlərin geneoloji tərkibi və mənbələri / AMEA-nın 70, Əlyazmalar İnstitutunun 65 illik yubileyinə həsr olunmuş, Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri mövzusunda XIV Respublika elmi konfransının materialları, Elm nəşriyyatı, Bakı, 2015, s.210-213

NEOLOGISMS IN ARABIC LANGUAGE

SUMMARY

It is known that the vast majority of the world's population in the twenty-first century has made the transition from industrial society to the information society. The information revolution in the history of civilization which happened thanks to the advent of computers and internet is characteristic event for this community. As a result of all these information revolutions and due to the rapid development of science and new technologies a lot of new words related to science, technology, computer sciences and etc. started to form in many languages.

Thesis consist of introduction, three chapters, conclusion, used literature list and the supplement containing a dictionary of neologisms.

Introduction - detaily talks about actuality of the dissertation topic, frequency of use, aims and objectives of the research, scientific and theoretical importance and etc.

First Chapter – is consist of two subchapters under the title of “Neologisms and their investigation in Arabic linguistics”. The definition of the word neologism and considerations of Azerbaijani, Russian, Turkish, English, Arabic, and European linguists about their obtaining ways are given here. The neologism problem in Arabic language is being investigated.

Second Chapter -are mentioned about “Neologisms obtained by lexical semantic method in Arabic language”. In this part, information about neologisms obtained thanks to their own internal capabilities and the foreign languages resources are given.

Third Chapter- are mentioned about “Neologisms obtained by Grammatical method”.This method takes language away from the impact of words of foreign origin. Here it is talked about neologisms formed by morphological methods- derivational suffixes and on the basis of specific models. Moreover, neologisms in modern Arabic language which obtained by syntactic method also mentioned here.

Result-at this part researcher gave conclusion in ordered form about obtaining methods and the causes of the formation neologisms according to information collected from various sources.

Taking into consideration that in modern period,it is complicated to find the vast majority of new words in vocabularies.Thus,we can mention that the vocabulary given in the supplementary part of thesis will be incredibly important for Arabists.

НЕОЛОГИЗМЫ В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена исследованию и сравнительному анализу способов образования неологизмов в арабском языке.

Диссертационное исследование состоит из введения, 4-х глав, заключения и списка использованной литературы. К диссертации также прилагается словарь неологизмов.

Во введении обосновываются актуальность и значимость исследования, освещается и комментируется степень изученности проблемы, определяются объект, цели и задачи исследования, характеризуются его научная новизна, методологическая и теоретическая основа, а также указывается практическое значение исследования.

Первая глава, именуемая «Неологизмы и методы их исследования в арабской лингвистике» состоит из 2-х параграфов. Здесь дается определение слова «неологизм», сопоставляются высказывания многих известных азербайджанских, русских, тюркских, британских, арабских и др. лингвистов о способах их образования. Исследуется проблема неологизмов в арабском языке.

Во второй главе говорится о «неологизмах в арабском языке, возникших лексико-семантическим способом», рассматривается вопрос возникновения неологизмов за счет внутренних возможностей языка и заимствования их из других языков.

В третьей главе говорится о «неологизмах, возникших грамматическим способом». Этот способ защищает язык от воздействия инородных слов. В этой главе исследуется морфологический способ образования неологизмов, т.е. образование неологизмов с помощью словообразовательных частиц и специальных форм-моделей. Также рассматриваются вопросы образования неологизмов в арабском языке синтаксическим способом

В заключении подводятся итоги всему исследованию и делаются соответствующие выводы.

Tiraj 100. Format 60x84 ¹/₁₆

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının mətbəəsi
H.Cavid 115

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ТАРЛАН ПАША оглы МЕЛИКОВ

НЕОЛОГИЗМЫ В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

Специальность: 5713.01 – Семитские языки (арабский язык)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по филологии**

БАКУ- 2018